

УДК 316.376.2

Фудорова Олена Миколаївна,
*аспірант кафедри прикладної соціології
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*

ДОСТУПНІСТЬ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ОСІБ З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

В даній статті проаналізовано феномен доступності вищої освіти для осіб з обмеженими можливостями. Визначено основні складові доступності університетської освіти. Отримано перелік проблем, які стають на заваді під час організації та реалізації вищої освіти за принципами інклюзії. Обґрунтовано неможливість організації повністю інклюзивного університетського навчального процесу на сучасному етапі становлення української держави.

Ключові слова: *доступність вищої освіти, студенти з обмеженими можливостями, університетська освіта*

В данной статье проанализировано феномен доступности высшего образования для лиц с ограниченными возможностями. Определены основные составляющие доступности университетского образования. Получено перечень проблем, которые препятствуют организации и реализации высшего образования по принципам инклюзии. Обоснована невозможность организации университетского инклюзивного учебного процесса на современном этапе становления украинского государства.

Ключевые слова: *доступность высшего образования, студенты с ограниченными возможностями, университетское образование.*

This article analyzes the phenomenon of availability of higher education for persons with disabilities. The main components of the accessibility of university education are defined. A list of problems that hinder the organization and implementation of higher education on the principles of inclusion is proposed. The impossibility of organizing of the inclusive education process in University at the present stage of the Ukrainian state is argued.

Key words: *access to higher education, students with disabilities, a university education.*

Роль освіти для розвитку суспільства та забезпечення процвітання країни переоцінити неможливо, адже саме від рівня освіти суспільства та ставлення до наукового потенціалу нації залежить можливість держави залишатися конкурентоспроможною на світовому ринку. Необхідність підвищувати рівень освіченості нації з кожним роком тільки

актуалізується, а наслідком є постійна необхідність поширення вищої освіти, що передбачає розширення її доступності для широких верств населення.

Однією з важливих проблем в суспільстві зі складною стратифікаційною структурою є доступність вищої освіти для соціальних груп, які мають невідповідні стартові умови. Серед таких груп особливе місце займають групи осіб з обмеженими можливостями. Аналіз інвалідності в контексті освіти дозволяє по-новому розглянути проблему соціальної нерівності, не дивлячись на те, що починаючи з епохи Просвітництва освіта розглядається як засіб досягнення рівності. З одного боку, розуміння освіти як чинника суспільного благоустрою характерне для концепції соціальної держави, яка має надавати своїм громадянам рівні можливості доступу до соціальних цінностей. Озброюючи людей знаннями, освіта допомагає їм зайняти гідне місце в суспільстві, сприяючи пом'якшенню соціальної нерівності. З іншого ж боку, соціологічні дослідження, які проводились на Заході з 1960-х років, демонструють, що освіта більше підтверджує та відтворює існуючі нерівності, аніж сприяє їх усуненню.

Великий вплив на осмислення процесів відтворення нерівності в освіті здійснив П. Бурдье. Згідно з ним, освіта представляє собою інструмент символічного насильства, яке приймає форму класифікаційних конфліктів, в яких протилежні сторони намагаються нав'язати свій погляд на світ, класифікаційні схеми. Університети трансформують нерівні соціально-економічні умови в різну ступінь обдарованості; тому у ВНЗ, номінально відкриті для всіх, потрапляють тільки власники певних габітусів, що засвоїли необхідні соціальні та культурні диспозиції [1, с. 16].

Метою нашої статті є з'ясування рівня реалізації принципу доступності університетської освіти для осіб з обмеженими можливостями в Україні, базуючись на напрацюваннях соціології освіти в даній сфері.

Доступність університетської освіти в сучасному світі, безперечно, пов'язана із Болонським процесом. Болонський процес посилює орієнтацію суспільства на оцінювання, контроль, сертифікацію якості освіти. Ставши повноправним членом Європейського реєстру забезпечення якості, Україна зобов'язалася дотримуватись основних принципів отримання вищої освіти осіб з обмеженими можливостями в рамках Болонського процесу. До таких принципів відносяться: 1) *принцип рівності шансів* для всіх категорій населення; 2) *принцип доступності* вищої освіти для осіб з обмеженими можливостями; 3) *принцип високої оцінки* осіб з обмеженими можливостями, результатом якого є виведення інвалідів на більш високий соціальний щабель; 4) *принцип систематичності* й

послідовності, що впливає з того, що пізнання навколишнього світу можливе лише у певній системі, і кожна наука становить систему знань, об'єднаних внутрішніми зв'язками; 5) принцип свідомості навчання осіб з обмеженими можливостями: знання передати не можна, вони стають надбанням людини лише в результаті самотійної свідомої діяльності; 6) принцип активності й самостійності у навчанні: знання — це результат самотійної розумової праці особистості; 7) принцип наочності, з одного боку, впливає із закономірностей процесу пізнання, початковим компонентом якого є споглядання явищ, процесів, дій, предметів, а з іншого — з того, що у процесі пізнання людина використовує саме першу сигнальну систему, зокрема, зорову пам'ять (окрім незрячих студентів); 8) принцип зв'язку навчання з практичною діяльністю, реаліями життя: навчання лише тоді є успішним, коли особистість відчуває корисність і потрібність засвоєваних знань; 9) принцип єдності освітніх, розвивальних і виховних функцій навчання.

Доступність вищої освіти включає в себе необхідність оцінювати цю якість освіти в єдності індивідуальних характеристик особистості, педагогічних показників організації освітнього середовища і соціальних параметрів функціонування освітніх систем. Тому ми пропонуємо вирізняти внутрішні та зовнішні чинники якості освіти. До внутрішніх характеристик можна віднести: 1) *якість освітнього середовища* («технологічність» управління освітнім процесом, ефективність науково-методичної роботи, ресурсне забезпечення навчального процесу, кадровий потенціал вищої школи тощо); 2) *якість реалізації освітнього процесу* (науковість і доступність змісту освіти, педагогічна майстерність викладача, ефективність засобів навчання); 3) *якість результатів освітнього процесу* (рівень навчальних досягнень студентів, ступінь соціальної адаптації тощо). Зовнішні чинники характеризують освіту як соціальну інституцію, яка впливає на людину і суспільні процеси, задовольняючи певні потреби особистості і держави загалом. Серед них і доступність до якісної освіти всіх громадян, незалежно від їх соціального і майнового статусу чи інших обмежень (в тому числі фізичних), відкриваючи тим самим перспективи їх професійного росту та підвищення соціального статусу.

Тобто якісна освіта для осіб з обмеженими можливостями – це синтетичний феномен, який складається з двох компонентів: з одного боку, якості освіти, що є результатом діяльності вузу (готовність чи неготовність навчати осіб з обмеженими можливостями; фізична, соціальна та інформаційно-технологічна доступність тощо); з іншого – особистісної діяльності самої людини з обмеженими можливостями.

В основу нашої дослідницької програми було закладено уявлення про те, що отримання особами з обмеженими можливостями університетської освіти розгортається в специфічному середовищі вузу, яке формується установками та діями трьох соціальних груп: 1) студентське середовище; 2) викладацький склад; 3) адміністрація університету. Ці групи, на нашу думку, можуть виступати експертами щодо заявленої проблеми, адже саме вони знаходяться в тісній взаємодії в одному соціальному просторі (ВНЗ). Кожна з представлених груп характеризується своїми особливостями сприйняття проблеми в силу різних рольових позицій в навчальному процесі. Думка експертів вивчалась методом опитування. Основними показниками у нашому дослідженні були:

1) оцінка експертом загального ставлення до студентів з обмеженими можливостями;

2) усвідомлення необхідності спеціальних умов для роботи та спілкування з особами з обмеженими можливостями в межах університету;

3) усвідомлення проблем, пов’язаних з отриманням вищої освіти особами з обмеженими можливостями.

Вибірку склали 144 студентів та 141 викладач таких ВНЗ України: Харківський інститут бізнесу та менеджменту, Національний педагогічний університет імені Драгоманова (м.Київ), Харківський національний економічний університет, Херсонський державний університет, Житомирський економіко-гуманітарний інститут розвитку людини.

Відносини в студентському колективі є важливою умовою інтеграції особи з обмеженими можливостями в соціальне середовище університету. За даними опитування, ставлення до осіб з обмеженими можливостями як до звичайних студентів можливе за умови їх навчання у звичайному університеті, а не в спеціалізованому навчальному закладі – саме так вважають дві третини опитаних (див. Таблицю 1). В нашому випадку позитивний результат інтеграції проявляється в поступовому зниженні напруженості у ставленні до осіб з обмеженими можливостями як до «нетипових» [2] студентів університетів.

Як свідчать дані з таблиці 2, в процесі навчання формується особливий психологічний клімат, який, у повній відповідності до гіпотези дослідження, вказує на створення певної культури відносин в студентській групі, де відносно довгий час існують характерні типи установок, цінностей та форми міжособистісної комунікації. Включення в поле таких відносин студентів з особливими потребами є важливим фактором, який формує характер комунікацій у повсякденному житті студентів та викладачів.

Таблиця 1

Розподіл відповідей експертів на запитання: «Як Ви вважаєте, студент з особливими потребами повинен навчатися...» (N=285, у %)

ВАРІАНТИ ВІДПОВІДІ	СТУДЕНТИ	ВИКЛАДАЧІ
В звичайних університетах разом із здоровими студентами	69	63
У спеціалізованому вузі для осіб з обмеженими можливостями	15	11
На окремому факультеті у звичайному вузі	9	7

За даними опитування, в подібних групах існує особливий клімат, на що вказують приблизно половина опитаних студентів та викладачів. Важливими для повноцінного аналізу ситуації є відповіді на запитання, що дає змогу з'ясувати, яким чином можна виразити це особливе ставлення «здорових» студентів до студентів з особливими потребами (див. Таблицю 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей експертів щодо того, як можна виразити ставлення в Україні «здорових» студентів до студентів з особливими потребами (N=285, у %)*

ВАРІАНТИ ВІДПОВІДІ	СТУДЕНТИ	ВИКЛАДАЧІ
Намагаються надати моральну підтримку	37	37
Уникають	22	19
Допомагають з навчанням	36	30
Жартують над ними	8	4
Допомагають з пересуванням	20	41
Відчувають себе розгубленими	36	30
Виникають неприємне відчуття	9	11

* експерти могли обрати не більше 2-х варіантів відповіді

На думку як викладачів, так і студентів, в більшості випадків здорові студенти «намагаються надати моральну підтримку» та «допомагають з навчанням». У Великобританії, наприклад, не дивлячись на всі зусилля уряду, не кожний ВНЗ може похвалитися толерантним середовищем для всіх. Тож британський уряд вирішив ситуацію наступним чином: для студентів з особливими потребами існує спеціальна можливість (зокрема, в Шотландії – Disabled Students Allowance), яка дозволяє їм запропонувати однокурснику або одногрупнику виступати в якості помічника.

Законодавство про вищу освіту Шотландії вимагає від ВНЗ публікувати меморандум з питань інвалідності, що містить інформацію про забезпечення доступності вищої освіти особам з обмеженими можливостями, а також про заплановані дії та досягнутий прогрес у даному питанні [3, с. 60].

Як позитивні, так і негативні аспекти ставлення студентів до своїх колег-інвалідів по-різному пояснюються (див. Таблицю 3). Причинами негативного ставлення до студентів з обмеженими можливостями, на думку студентів, є те, що «у нашому суспільстві звикли інвалідів у всьому тиснути та відноситись до них із зневагою». Таке уявлення є підтвердженням залишків в сучасному українському суспільстві патерналістської соціальної політики. Соціальна політика патерналістського зразку заснована на моделях інвалідності «традиційної парадигми». Патерналістський тип соціальної політики домінував у країнах Західної Європи та в Україні до 1990-х років. Ця політика підтримувала збереження соціальних інститутів в інтересах здорової більшості й опиралася на ідеологію сепарації інвалідів [4].

Таблиця 3

Розподіл відповідей експертів на запитання: «В чому полягають, на Ваш погляд, причини негативного ставлення здорових студентів до студентів з особливими потребами?» (N=285, у %)*

ВАРІАНТИ ВІДПОВІДІ	СТУДЕНТИ	ВИКЛАДАЧІ
У нашому суспільстві звикли інвалідів у всьому тиснути, відноситись до них із зневагою	50	19
Деякі не люблять людей з особливими потребами, тому що бояться їх	43	44
У нашому суспільстві слабкі та хворі нікому не потрібні	41	37
Таким студентам завжди робляться поблажки	22	41
Спеціальність, за якою вони навчаються, не підходить студентам з особливими потребами	11	7
Відчувають особисту відразу	6	4

* експерти могли обрати не більше 3-х варіантів відповіді

Соціальна політика та програми допомоги інвалідам розвивалися в напрямку задоволення так званих базових потреб. Інвалідам могла бути запропонована відповідна підтримка у вигляді соціальних пенсій, різних форм обслуговування, включаючи медичне обслуговування, спеціальну й професійну освіту, але, як правило, у спеціалізованих навчальних закладах. Можливості одержання інвалідами вищої освіти були вкрай

обмежені й доступні тільки в тих випадках, коли фізичні недоліки осіб з обмеженими можливостями дозволяли їм користуватися інфраструктурою звичайних вузів (при цьому жодних переобладнань інфраструктури університетів не передбачалося).

Значна частина як студентів, так і викладачів віддали перевагу варіанту відповіді, який відображає настрої сегрегованого суспільства («деякі не люблять людей з особливими потребами, тому що бояться їх»). Це свідчить про суперечливі уявлення про інвалідність та нездатність українського студентства сприймати людей з особливими потребами на сучасному етапі становлення нашої держави.

Слід звернути увагу також, що, на думку експертів, сумісне або інклюзивне навчання можливе лише у випадку створення всіх необхідних умов для студентів з особливими потребами (див. Таблицю 4). В протилежному випадку ідея інклюзивної університетської освіти осіб з обмеженими може призвести до протилежного - повної ексклюзії даної соціальної групи із університетського простору.

Таблиця 4

Думки експертів відносно умов, за яких особи з обмеженими можливостями можуть отримувати вищу освіту (N=285, у %)*

ВАРІАНТИ ВІДПОВІДІ	СТУДЕНТИ	ВИКЛАДАЧІ
Якщо самі того забажають	59	22
Якщо у них відсутні захворювання нервової системи та володіють необхідним рівнем інтелекту	58	63
Якщо вуз буде необхідним чином пристосований для навчання студентів з особливими потребами (пандуси, поручні, технічне та інформаційне оснащення, спеціалізована бібліотека)	69	70
Якщо студенти з особливими потребами будуть багато часу приділяти підготовці	4	4
Якщо у вузі передбачена дистанційна форма навчання	26	30
Це неможливо за жодних обставин	0	0

* експерти могли обрати не більше 2-х варіантів відповіді.

Тобто, за думкою експертів, для організації навчального процесу за принципами інклюзії необхідно звернути увагу перш за все на: 1) достатній рівень пристосованості ВНЗ для навчання студентів з

особливими потребами; 2) наявність у ВНЗ дистанційної форми навчання; 3) «бажання» студентів з особливими потребами навчатися в університеті.

В університетах нашої держави (на думку опитаних викладачів) спостерігається «відсутність спеціально облаштованих навчальних аудиторій для проведення занять в групах, де можуть навчатися студенти з інвалідністю». Також значним бар'єром на шляху отримання якісної освіти особами з обмеженими можливостями ця ж група респондентів бачить «відставання від загальної програми через обмежені можливості». В даному випадку маються на увазі знання, отримані протягом навчання у школі. Адже саме середня освіта є важливою сходинкою на шляху до отримання якісної університетської освіти.

За даними опитування, до проблем, з якими стикаються студенти з особливими потребами протягом навчання в університеті, відносяться також «подолання психологічного бар'єра, пов'язаного зі вступом до вузу»; «проблеми, пов'язані з обмеженими можливостями пересування у просторі ВНЗ»; «відсутність додаткової персональної уваги з боку адміністрації вузу (робітників деканатів, кафедр тощо)» тощо. Здорові студенти, на відміну від викладачів, вказують на «постійні непорозуміння зі своїми здоровими одногрупниками, однокурсниками». На думку експертів, «відсутність вдома необхідної техніки» є також проблемою для студентів з особливими потребами: адже найчастіше ці студенти знаходяться на найнижчих щаблях достатку і не можуть собі дозволити комп'ютерну та комунікаційну техніку.

Шотландськими соціологами (див. детальніше [3, с. 61]) були виявлені наступні ключові аспекти, які необхідно враховувати вищим навчальним закладам, які навчатимуть студентів з обмеженими можливостями: 1) **інформація**, яка надходить під час вступу до університету. Наше ж дослідження зафіксувало недолік відомостей про необхідні послуги та підтримку у ВНЗ зазначеної категорії студентів; 2) **доступність вузівського середовища** (архітектурна, інформаційно-технологічна, соціальна), про що вже йшлося у нашій роботі; 3) **методи викладання та проблема оцінювання**: як показали інтерв'ю шотландських дослідників, методи викладання, які є виграшними для студента з особливими потребами, з великою ймовірністю приносять користь всім студентам. У зв'язку з цим ВНЗ могли б проводити заходи по підвищенню кваліфікації персоналу у сфері ефективних методів викладання та етики комунікації між викладачами та студентами взагалі, та в питаннях інвалідності – зокрема.

Контроль знань студентів – це один з найбільш проблемних аспектів для викладача. В західних вузах головним в оцінюванні є принцип «справедливості» в оцінюванні. При цьому всі ВНЗ зобов'язані оцінювати

забезпечення процесу вищої освіти студентів з особливими потребами, обов'язково залучаючи в процес моніторинг самих студентів. Адже їх думка – це вичерпне джерело інформації про потреби та якість задоволення цих потреб.

Сучасний ВНЗ не тільки навчає, але й виховує студентів. При цьому головним суб'єктом цього процесу є викладач. Але в сучасних умовах завдяки індивідуалізаційним процесам в суспільстві зростає зворотній вплив (студентів на викладачів), на навчальний процес в цілому з боку студентів, який все більше набуває сьогодні суб'єкт-суб'єктного характеру [5, с. 261]. На нашу думку, викладач є однією з небагатьох поєднуючих ланок між студентами з особливими потребами та всіма іншими студентами. При цьому сам викладач повинен володіти усіма необхідними вміннями та навичками під час спілкування та роботи із зазначеною соціальною групою. У зв'язку з цим викладачам було запропоновано оцінити рівень готовності сучасних ВНЗ України до вступу та навчання осіб з обмеженими можливостями за основними принципами інклюзії.

Приблизно третина викладачів вважають, що ситуація в Україні у сфері можливостей ВНЗ створити належні умови для навчання осіб з обмеженими можливостями за останній рік «скоріше не покращилася». Ще третина викладачів вагаються із відповіддю, що вказує на низьку поінформованість експертів в даній проблемі. Близько чверті викладачів впевнені в тому, що ситуація «скоріше покращилася». Але слід зазначити, що остання група викладачів є переважно із Житомирського економіко-гуманітарного інституту розвитку людини, який є єдиним ВНЗ інтегрованого типу, відкритим для молоді з неоднаковим рівнем підготовки, диференційованих соціальних можливостей і з різним станом здоров'я. Відповідно, стан справ у створенні безбар'єрного середовища для осіб з обмеженими можливостями у більшості університетів України може бути оцінений як невтішний.

Наступне запитання стосувалось з'ясування того, чи мають викладачі сучасного ВНЗ необхідні вміння та навички для роботи в інтегрованій групі. Приблизно третина опитаних викладачів стверджують, що «скоріше не мають», а ще 7% - «зовсім не мають». 1/5 викладачів не поінформовані обрали варіант відповіді «важко сказати». Але слід відзначити й існування протилежної за переконаннями групи викладачів, яка вважає, що викладачі українських вузів «скоріше мають» (чверть від загальної кількості), а ще 15% викладачів впевнені, що мають необхідні вміння та навички для роботи в інтегрованій групі.

Важливим для розв'язання проблеми доступності вищої освіти для інвалідів є з'ясування того, яким чином необхідно підвищувати

кваліфікацію та додатково навчати викладачів для роботи зі студентами з особливими потребами. Більше половини викладачів (59%) пропонують «проводити навчання за вимогою викладачів», а 30% – «проводити масові навчання, не відриваючи від основного виду діяльності».

Отже, викладачі сучасного українського ВНЗ щодня стикаються із проблемою неготовності працювати в «змішаній» групі (в якій навчаються і здорові студенти, і студенти з особливими потребами). Але, допускаючи таку практику, викладачі готові до додаткового навчання з метою отримання необхідних вмінь та навичок для успішної комунікації із «особливою» соціальною групою. Такий вид навчання повинен бути централізовано організованим з боку ВНЗ.

Принцип доступності університетської освіти для осіб з обмеженими можливостями включає в себе: 1) архітектурну доступність вузу; 2) інформаційно-технологічне забезпечення навчального процесу; 3) створення соціально-комфортного оточення студентів з особливими потребами у вузівському середовищі (з боку здорових студентів, викладачів, адміністрації вузу). Аналіз відповідей експертів дають нам підставу для виокремлення чіткого розуміння реалізації принципу доступності вищої освіти. Більшість університетів не забезпечені навіть мінімальними умовами, необхідними для навчання в них осіб з обмеженими можливостями. Навчальні заклади не мають можливостей реконструювати свої приміщення за принципами універсального дизайну за власні кошти. Адже позабюджетні кошти витрачаються на базові потреби вузів, при цьому особливі потреби осіб з обмеженими можливостями під час ремонту та реконструкції приміщень не враховуються. Існує невелика кількість ВНЗ, які залучають спонсорів для підтримки освітніх програм для осіб з обмеженими можливостями. Але коли ВНЗ не є бенефіціаром цільових програм, не отримує кошти з регіонального або місцевого бюджету, забезпечити умови навчання для студентів з особливими потребами самотужки складно.

Централізовану допомогу в процесі навчання студенти з обмеженими можливостями отримують не завжди. Створення соціально сприятливих умов для навчання студента з інвалідністю досить часто залежить від особистої ініціативи та чуйності одногрупників, однокурсників, викладачів, адміністрації вузу. І хоча адміністративні працівники, знаючи про навчання в університеті достатньо великої кількості студентів-інвалідів, визнаючи необхідність розширення доступності вищої освіти, віддають перевагу одиничним заходам по задоволенню деяких соціально-освітніх потреб зазначеної соціальної групи, що, в свою чергу, не сприяє повноцінній соціально-освітній інтеграції студентів з обмеженими можливостями.

Ставлення здорових студентів та викладачів до соціальної інтеграції інвалідів в умовах вищої освіти залежить від того, як ними визначається «інвалідність», та від загального ставлення до людей з інвалідністю. Більшість експертів (як викладачів, так і студентів) допускають можливість навчання осіб з обмеженими можливостями в звичайному ВНЗ, і навіть готові надавати моральну підтримку, допомагати із навчанням, пересуванням тощо.

Більшість викладачів відзначили відсутність необхідних вмінь та навичок для роботи в інтегрованій групі. Головним бар'єром у вирішенні даної проблеми є відсутність у ВНЗ жодних програм перепідготовки або підвищення кваліфікації викладачів. Самі викладачі вважають питання перепідготовки та навчання дуже актуальним.

Доступність системи вищої освіти гарантована особам з обмеженими можливостями законодавчо. Але реалізація даного принципу в житті далека від реальності. Способи реалізації доступності вищої освіти для зазначеної соціальної групи відрізняються від ВНЗ до ВНЗ. Політика вищої освіти осіб з обмеженими можливостями орієнтується на інвалідів як на соціальну меншість. Інклюзивна вища освіта в Україні тільки починає свій шлях до досконалої реалізації, а поки що можна говорити тільки про існування в Україні вищої освіти з елементами інклюзії.

Література.

1. Бурдые П. Университетская доска и творчество: против схоластических делений / П. Бурдые // Socio-Logos96. – М., 1996. – с.8-31.
2. Ярская-Смирнова Е.Р. Социокультурный анализ нетипичности / Е.Р. Ярская-Смирнова. Саратов: СГТУ, 1997. – 97 с.
3. Романов П.В., Ярская-Смирнова Е.Р. Политика инвалидности: социальное гражданство инвалидов в современной России / П.В. Романов, Е.Р. Ярская-Смирнова. – Саратов: «Научная книга», 2006. – 260 с.
4. Фудорова О.М. Досвід зарубіжних країн у наданні університетської освіти особам з обмеженими можливостями / О.М. Фудорова // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: міжвуз. збірн. наук.праць / Ред.кол.: В.П. Бех, К.Ю. Богомаз, Л.Ф. Бурлачук та інші; Гол.ред. О.Л. Скідін; Відповід. за випуск В.І. Подшивалкіна. – Одеса: Астропринт, 2008. – Вип.39-40. – с. 320-333.
5. Сокурянская Л.Г. Трансформация преподавательских практик в условиях реформирования высшего образования в Украине / Л.Г. Сокурянская // Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2009. – №844. – с. 260-266.